

Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi

ISSN: 2587-2621

Volume 3 Issue 1, March 2019

Makale Gönderim Tarihi: 26.12.2018

Makale Kabul Tarihi: 24.02.2019

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ'NDEN BİR İSTİHBARATÇI PROFİLİ: SERHAFİYE FEHİM PAŞA (1873-1908)

*A Spymaster Profile In The Period of Abdulhamid II: Serhafiye Fehim Pasha
(1873-1908)*

Dr. Emre GÖR

Araştırmacı.

emregor1987@gmail.com

Öz: Fehim Paşa, Sultan II. Abdülhamid döneminin en dikkat çekici isimlerinden biridir. II. Abdülhamid döneminin son devresinde Serhafiye unvanıyla Yıldız Sarayı'nda görev alan Fehim Paşa, bir devlet görevlisi sıfatından çok, yaşantısı, karakteri ve karıştığı olaylarla adından söz ettirmiştir. İstanbul'da, bilhassa Beyoğlu çevresinde II. Abdülhamid döneminin son yıllarına damga vuran ve gerçekten de o dönem içinde çekinilen bir kişi olan Fehim Paşa, Osmanlı'da kabadayı tiplemesinin de başını çeken figürlerden biri haline gelmiştir. İstanbul'daki faaliyetleri nedeniyle Fehim Paşa hakkında Avrupalı sefaretlerden çok sayıda Şikâyet alan II. Abdülhamid, onu 1907 yılı başlarında Bursa'ya zorunlu ikamete göndermiŐtir. Burada II. Meşrutiyet dönemine kadar kalan Fehim Paşa, Meşrutiyet'in ilan edildiği günlerde Bursa Yenişehir'de, arabasının önünü kesen bir grup tarafından linç edilerek öldürülmüştür. Bu çalıŐmada, II. Abdülhamid döneminin bu ilginç kiŐiliđinin istihbarat faaliyetleri ve istihbaratçı kimliği üzerinde durulmuŐtur.

Anahtar Kelimeler: Fehim Paşa, II. Abdülhamid, Serhafiye, hafiyeler, istihbarat.

Abstract: Fehim Pasha is one of the most remarkable figures of the period of Sultan Abdulhamid II. Fehim Pasha, who served in the Yıldız Palace with the title of Serhafiye in the last period of the Abdulhamid II, made a name for himself with his life, character and events in which he was involved, rather than his attribute as a government official. In Istanbul, especially around Beyoglu, Fehim Pasha during that period, became one of the leading figures of the rowdy in Ottoman. Due to his activities in Istanbul, Abdulhamid II, received many complaints from the European embassies about the Fehim Pasha; sent him to Bursa in early 1907. Fehim Pasha, who remained there until the constitutional monarchy period, was killed by a group who cut the way of his car in Bursa Yenişehir at the time of the constitutional monarchy. This study focused on the intelligence activities and intelligence identity of this interesting personality of the Abdulhamid period.

Keywords: Fehim Pasha, Abdulhamid II, Serhafiye, hafiyeler, intelligence.

Giriş

1876 yılında, Osmanlı İmparatorluğu'nun en çalkantılı dönemlerinden birinde tahta oturan Sultan II. Abdülhamid, 1877-78 Meşrutiyet devresinin ardından imparatorluğu mutlak bir idareyle 1908 yılına kadar yönetmiştir. Bu mutlak dönemde Sultan'ın ikâmetgâhı Yıldız Sarayı, Bâbîâlî ile birlikte ve hatta Bâbîâlî'den de önce imparatorluğun yönetiminde söz sahibi olmuştur. Üç kıtaya yayılmakta olan büyük bir imparatorluğun yönetim merkezini Yıldız Sarayı'nda toplayan II. Abdülhamid, bu yönetim tarzının bir tezahürü olarak asker ve sivillerden oluşan geniş bir ekiple çalışmıştır. Otuz yılı aşan saltanat dönemi boyunca Yıldız Sarayı'nda iş gören isimler değişmekle birlikte, bilhassa II. Meşrutiyet dönemi kaynaklarında -biraz da ironik bir şekilde- "kurenâ", "kamarilla" ya da "saray takımı" olarak adlandırılan bir görevliler topluluğu, sürekli Sultan Abdülhamid'in yakın çevresinde yer almıştır. Bunlardan Başkâtip Tahsin Paşa, İkinci Kâtip Arap İzzet Paşa gibi kitabi/idari/mülki işlerle, Tüfekçibaşı Arnavut Tahir Paşa gibi askerî işlerle ve Asım Bey gibi hususi şifre muhaberatıyla görevli isimler bulunmakla birlikte, Kabasakal Mehmed Paşa, Ahmed Celaleddin Paşa ve Kadri Bey gibi "Serhafiye [Başhafiye]" unvanıyla görevlendirilen ve istihbarat/jurnal işleriyle ilgilenen kişiler de bulunmaktadır.

II. Abdülhamid döneminin son zamanlarında, Serhafiye unvanıyla imparatorluğun istihbarat işlerini yönlendiren kişilerden biri de Fehim Paşa'dır. Bu dönemin en gizemli ve en dikkat çekici şahsiyetlerinden biri olan Fehim Paşa, 1873 yılında İstanbul'da doğmuştur. Tam adı Ahmed Fehim'dir. Babası, II. Abdülhamid'in sütkardeşi ve çocukluk arkadaşı olan Esvaçıbaşı İsmet Bey'dir (Tahsin Paşa, 2007, s. 84; Sertoğlu, 1992, s. 96). Mekteb-i Harbiye'yi zâdegân (soylular) sınıfında okuyarak 1894 yılında mezun olan Fehim Paşa, babasının II. Abdülhamid nezdindeki nüfuzu sayesinde önce padişah yaverliğine atanmış, 1898 yılında da paşalığa yükseltilmiştir (Kuran, 1964). Ardından Başkâtip Tahsin Paşa'nın imzasıyla 15 Aralık 1902 tarihinde çıkarılan bir irade-i seniyye ile Mirlivalıktan Ferikliğe terfi etmiştir. Fehim Paşa'nın uhdesine feriklik rütbesi tevcih edildiğini bildiren ilgili irade şu şekildedir:

"Yıldız Saray-ı Hümâyûnu Başkîtâbet Dâiresi

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir ki

Yâver-i husûsi-i hazret-i şehriyârî Mirlivâ Saâdetlü Fehim Paşa'nın hidemât-ı sâdikânesine mebnî uhdesine feriklik rütbesi tevcihi şeref-sudûr buyurulan irâde-i seniyye-i cenâb-ı hilâfet-penâhî icâb-ı celîlesinden olub taraf-ı vâlâ-yı Seraskerî'ye dahî tebliğ edilmekle olbâbda emr u fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir

14 Ramazân Sene 320 ve 1 Kânûmevvel Sene 318

Serkâtib-i Hazret-i Şehriyârî Tahsin" (BOA, *İ.TAL.*, 291/58, H. 14.09.1320/M. 15.12.1902).

Genç yaşta hızla yükselen Fehim Paşa, babasının II. Abdülhamid'e olan yakınlığı sebebiyle Yıldız Sarayı'nda yetişmiş, doğumundan itibaren saray muhitinde bulunmuştur. Fehim Paşa'nın yetiştiği dönemde Yıldız Sarayı ve Osmanlı İstanbul'u imparatorluğun merkezi olmakla birlikte, aynı zamanda imparatorluğun haber alma mekanizmasının merkezi haline gelmiştir. Bu dönemde, yurtiçinde vilayetlerden ve yurtdışında sefaretlerden gelen istihbari bilgiler İstanbul'da, Yıldız Sarayı'nda toplanır; toplanan haberlere göre atılacak idari ve siyasi adımlar yine Yıldız Sarayı'ndan ilgili idareye bildirilirdi. Temelde, bu şekilde telgraf üzerinden işleyen resmi muhaberata dayalı istihbari bir yapı bulunmakla birlikte, bir de jurnaller üzerinden gelişen ve zamanla kontrolden çıkan -ya da çıkmasına izin verilen- bir istihbari yapı daha mevcuttur. Buna göre, imparatorlukta her şeyin jurnal mevzuu ve herkesin jurnal hazırlama salahiyetinin olması, istihbari bilgi anlamında -dönemin diliyle belirtirsek- bir "iğtişâş" da meydana getirmiştir. İşte, Fehim Paşa, kendisine bağlı hafiyeler ve muhbirlerle daha çok jurnal işlerine yoğunlaşan bu ikinci sınıf istihbari yapıya mensup bir istihbaratçı profili çizmektedir. Her ne kadar Sultan Abdülhamid bu işin mahzurlarının farkında olsa da, Fehim Paşa'nın II. Abdülhamid'in en güvendiği görevlilerden biri olduğu ve Sultan'ın onu çok genç yaşta geniş yetkiyle donatarak istihbari anlamda "faaliyet sahası"na sürdüğü bir gerçektir.

Fehim Paşa'nın İstanbul'daki Faaliyetleri ve Sefaretlerden Gelen Şikâyetler

“Sâdikâne hizmetleri” ile kısa sürede II. Abdülhamid'in en güvendiği birkaç adamından biri haline gelen Fehim Paşa, -takriben 1902 yılından sonra¹- Sultan'ın gizli polisinin başına getirilir.² İstanbul'da kendisine bağlı geniş bir hafiyeye ve muhbir ağı bulunan Fehim Paşa, faaliyetleri sırasında Sadrazam Ferid Paşa, Kabasakal Mehmed Paşa, Beşiktaş Muhafızı Hasan Paşa, Fuad Paşa ve Alman Sefiri Marschall von Bieberstein gibi birçok kişiyle de ters düşer. Hatta Süleyman Kâni İrtem (1999), bir keresinde İstanbul'da “ihtilal” çıkacağı ihbarı alan Fehim Paşa'nın, adamlarını Fuad Paşa'nın konağına gönderdiğini, Şehzadebaşı'ndaki konağı saran Fehim Paşa'nın adamlarıyla Fuad Paşa tarafı arasında Şehzade Camii avlusuna kadar taşan silahlı çatışma meydana geldiğini ve neticede Fuad Paşa'nın “ihtilal çıkarmak” şüphesiyle Şam'a sürüldüğünü uzun uzadıya anlatır (s. 165-171). 1902 yılı başında meydana geldiği anlaşılan bu olayı Dahiliye kayıtları da doğrulamaktadır. Yaklaşık yedi yıl sonra konunun tekrar ele alındığı Dahiliye Nezareti'ne ait bir kayıta, Fuad Paşa'nın konağında meydana gelen arbeye ve çatışma esnasında, Fehim Paşa'nın adamlarından Nazmi ve Yusuf Efendilerin yaralanarak Şifa Hastahanesi'ne kaldırıldıkları; Fehim Paşa'nın, adamlarının tedavileri karşılığında hastahane müdüriyetine altın bir saat hediye ettiği kayıtlıdır (BOA, *DH.MKT.* , 2831/92, H. 16.05.1327/M. 05.06.1909). Dönemin tanıklarından 1887 doğumlu Sermet Muhtar Alus, 1950'lerde kaleme aldığı Akşam Gazetesi'ndeki “civarlık hasebiyle dan dunları işitenlerdeniz” dediği bir yazısında Fehim Paşa-Fuad Paşa çatışmasını şöyle nakleder:

“(…) [Fehim Paşa] bu zata da [Fuad Paşa'ya] kancayı takmıştı. Padişah aleyhine gizli bir cemiyet kurulduğundan, Paşa'nın o cemiyete dâhil bulunduğu tutturarak, Şehzadebaşı Karakolu arkasında kira ile oturduğu konağı teccüs ettirirken, hafiyelerle konağın uçakları arasında silahlı bir çarpışma vukubulmuş, birkaç kişi vurulmuştu. Civarlık hasebiyle dan dunları işitenlerdeniz.

Devlet memurlarına karşı koydu bahanesiyle emektar müşiri Divan-ı Harb'de idama mahkûm ettiler. Sultan Hamit keenne lütfediyormuş gibi, ölüm hükmünü kaldırdı; rütbe ve nişanlarını alarak Şam'a sürülmesi suretinde değiştirdi.

Fuat Paşa, 6 sene muhafaza altında Şam'da yaşadı. 1908 inkılabı üzerine İstanbul'a dönüşünde Galata rıhtımı, karşılayanların kalabalığından iğne atsan yere düşmeyecek raddeye gelmişti (….)” (Alus, 1950).

Fehim Paşa hakkında -belki de yürüttüğü görevin özelliğinden dolayı- oldukça sınırlı olan arşiv kayıtları ile döneme dair tarihi kayıtlar karşılaştırılarak incelendiğinde, Paşa'nın İstanbul'daki başlıca istihbari uğraşlarını tespit etmek mümkün olmaktadır. Bunlardan en önemlileri, başta Veliaht Reşad Efendi olmak üzere şehzadeleri takip ettirmek (Şakir, 1943, s. 64-66), Hırka-i Şerif Alayı gibi padişahın Yıldız Sarayı'nı terk edeceği zamanlarda tertibat aldirmek (Şakir, 1943, s. 50-51), ecnebileri, silah satan dükkânları, gümrükleri ve limanları tarassud ettirmek (BOA, *Y.A.HUS.* , 483/76, H. 17.11.1322/M. 23.01.1905; BOA, *Y.A.HUS.* , 509/25, H. 08.01.1325/M. 21.02.1907) ile kendisine ulaşan ihbarları tahkik ettirmek (Hürmen, 1993, s. 405) türünden işlerdir. Ziya Şakir'in (1943) “Yarım Asır Evvel Bizi İdare Edenler” adlı eserinde de belirtildiği üzere, bu tür faaliyetlerin kolaylıkla yürütülebilmesi için İstanbul coğrafi olarak asayiş bölgelerine ayrılmıştı (s. 35-36). Mesela Beşiktaş Yedisekiz Hasan Paşa'nın, Şişli Mehmed Paşa'nın, Üsküdar Ali Şamil Paşa'nın, Galata havalisi Çerkez Mehmed Paşa'nın sorumluluk alanı idi. Özellikle Beyoğlu bölgesinde faaliyet yürüten Fehim Paşa ise, bu kişilerin üzerinde tüm şehri kontrol etmekteydi (Şakir, 1943, s. 35-36). Fehim Paşa'nın görevinin en önemli özelliği, görevi sırasında yalnızca padişaha karşı sorumlu olması ve yalnızca padişaktan emir alarak, padişaha hesap vermesiydi (Hürmen, 1993, s. 405).

¹ Fehim Paşa'ya feriklik tevcihi Aralık 1902 tarihidir. Dolayısıyla Paşa'nın Serhafiyeliğe getirilişi de bu tarihten sonra olmalıdır.

² Yıldız evrakı arasında yer alan bir jurnalde “Bir sûret Yıldız'da Fehim Paşa'ya gönderilmiştir” notu bulunmaktadır. Jurnalde ayrıca, dönemin evrakında ender olarak görülen ifadelerden biri olarak “Haber Alma Servisi” ifadesi yer almaktadır ve bu kayıt çeşitli konularda verilen jurnallerin Fehim Paşa'ya ulaştırıldığını ortaya koymaktadır. Bkz. BOA, *Y.PRK.TKM.* , 47/51, H. 29.12.1321/M. 17.03.1904.

İstanbul'da, Sadaret kayıtlarında geçen bir ifadeyle “umûm yerli ve ecnebî sâkine-i memleket”e korku salan Fehim Paşa'nın talihi 1905 yılından itibaren yavaş yavaş dönmeye başlar. Paşa hakkında özellikle Beyoğlu bölgesinden gelen şikâyetlerin çoğalmasından dolayı, 1905 yılı başında Fehim Paşa ve ona bağlı adamların Beyoğlu zabıtasına müdahale etmemeleri hususunda bir irade-i seniyye çıkarılarak Zabtiye Nezareti'ne gönderilir (BOA, ZB. , 389/113, R. 22.11.1322/M. 28.01.1905). Fehim Paşa'nın gözden düşmesi ise, sefaretlerin şikâyetleri üzerine gerçekleşmiştir. Bilhassa İngiltere, Almanya, İtalya ve Avusturya Sefaretlerinden Fehim Paşa hakkında Yıldız Sarayı'na sık sık şikâyetler iletilir. 1905 yılının ilk aylarında, Avusturyalı ve İtalyan bazı tüccarların gerçekleştirdikleri silah ticaretine Fehim Paşa'nın emri altındaki memurlar tarafından müdahale edildiği Avusturya ve İtalya Sefirleri tarafından Hariciye Nezareti'ne bildirilir. Hatta Avusturya Sefiri bizzat Bâbîâlî'ye gelerek, Fehim Paşa'nın memurlarının tüccarlara müdahalelerinin devam ettiğini ve bu durumun sürmesi halinde tazminat talebinde bulunacaklarını Osmanlı hükümetine iletir (BOA, Y.A.HUS. , 483/76, H. 17.11.1322/M. 23.01.1905). 1907 yılı Ocak ayında Fehim Paşa tarafından tazyik edildiği iddiasıyla İngiltere Sefareti'ne başvuran Ventura isimli Osmanlı tebaası bir Musevi ise, İngiltere ile Osmanlı İmparatorluğu arasında daha büyük bir diplomatik krize neden olmuştur. Osmanlı tebaası olan bu Musevi'nin haklarıyla ilgili İngiltere Sefareti Baştercümanı'nın Sadaret'e başvurması, bir Osmanlı tebaasının İngiltere Sefareti tarafından himaye edilmesi gibi sakıncalı bir durum ortaya çıkarır. Fehim Paşa'nın adının geçtiği bu konu, Sadaret ve Hariciye Nezareti tarafından yatıştırılarak çözülmeye çalışılır (BOA, BEO. , 2986/223880, H. 12.12.1324/M. 27.01.1907). Ventura meselesi dolayısıyla Sadrazam Ferid Paşa'nın Yıldız Sarayı'na sunduğu bir arzın eklerinde de, Fehim Paşa'nın başkaca uygunsuzluklarından bahsedilir. Fehim Paşa Bursa'ya gönderildikten sonra Saray'a sunulduğu anlaşılan arza göre, Fehim Paşa hakkında “Zabtiye Nezâreti'nin içinde polis komiseri dövmek ve nâzırın akrabâsından birini darb etmek derecesinde” şikâyetler vardır. Ayrıca aynı arzda, Fehim Paşa'nın adının geçtiği bu tür hareketlerin “şân ve şeref-i hükümet-i seniyyeye” yakışmadığı ve bunların zaman zaman Avrupa matbuatına da yansdığı padişahın dikkatine sunulur (BOA, Y.A.HUS. , 509/25, H. 08.01.1325/M. 21.02.1907).

Tüm bunlara rağmen İstanbul'da önemli istihbarat hizmetlerinde bulunduğu anlaşılan Fehim Paşa, Yıldız Sarayı tarafından mümkün olduğunca korunmuştur.³ Fakat Alman Sefiri Bieberstein'in şikâyeti, Fehim Paşa için sonun başlangıcı olmuştur. Pera civarında yaşayan Avrupalılardan ve diplomatik temsilciliklerden Paşa hakkında Yıldız Sarayı'na ulaşan şikâyetlerin arttığı bir dönemde, Ocak 1907'de Alman Sefareti'nden de bir şikâyet gelir. Sefaret, Kaspar adlı Alman bir tüccara ait travers taşıyan bir gemiye el konulduğunu ve sorumlunun Fehim Paşa olduğunu Sadaret'e ve Yıldız Sarayı'na aksettirir. Sadrazam Ferid Paşa'nın 28 Ocak 1907 tarihinde Yıldız Sarayı'na gönderdiği bir arza göre, “Almanyalı Mösyö Kaspar nâmına traversleri mahmûlen (yükü olarak) Dersaadet'e gelen” yelkenli gemiye Fehim Paşa'nın adamları tarafından müdahale edilmiş; gemi her ne kadar sahibine teslim edilmişse de Alman Sefir “hâdiseye hiçbir vecihle kapanmış nazarıyla bakılamayacağını” Sadaret'e bildirmiştir (BOA, Y.A.HUS. , 508/136, H. 13.12.1324/M. 28.01.1907). Bieberstein'in işin peşini bırakmaması ve Alman Sefareti'nin baskısının artması üzerine II. Abdülhamid Fehim Paşa'yı Şubat 1907'de Bursa'ya zorunlu ikamete gönderir (Georgeon, 2012, s. 539).⁴ Fehim Paşa'nın sürülmesi dolayısıyla Yıldız Sarayı'ndan Hüdavendigâr (Bursa) Valiliği'ne çekilen 15 Şubat 1907 tarihli telgrafta, Fehim

³ Fehim Paşa'nın, faaliyetleri sırasında doğrudan padişahın talimat aldığını Bursa Valisi Tevfik Bey'in hatıratındaki bir ifadeden anlıyoruz. Hatıratında, Sadaret raporlarında da bahsi geçen, Fehim Paşa'nın İstanbul'da silah satan dükkânları tarassud (gözetleme) ettirdiği sırada, Sadrazamın tarassudun kaldırılmasını teklif etmesi üzerine, Fehim Paşa'nın “Efendimize söyleyiniz, ferman buyururlarsa kaldırırım” cevabını vermiş olduğu kayıtlıdır. Bu ifade, Sadrazamdan Fehim Paşa'ya yapılan “rica”nın ancak padişahın onay alındıktan sonra kabul edileceğini göstermektedir; Fehim Paşa'nın ifadesi için bkz. Hürmen, 1993, s. 405.

⁴ Bazı kaynaklarda Fehim Paşa'nın “Sütçü Toma” adında bir adamın kızını kaçırıp haraç istemesi ve kız bir Almanla nişanlı olduğundan, meselenin Alman Sefareti'ne yansması sebebiyle Bursa'ya gönderildiği kaydediliyorsa da, arşivde bu konuya dair bir bilgiye rastlanmamıştır; kaynaklardan biri için bkz. Demiray, S.(2002). Kayıp İsimler Sözlüğü. İstanbul: Epsilon.

Paşa'nın "gençlik saikasıyla bazı ahvalinden dolayı" Bursa'ya gönderildiği belirtilir. Aynı telgrafla Valiliğe, Fehim Paşa'nın kendisi gibi Bursa'da zorunlu ikamete tabi tutulan padişah damadı Kemaleddin Efendi'den uzak bir mahalle yerleştirilmesi, bir işle meşgul olmasına müsaade edilmemesi ve nezaret altında tutulması emri verilir. Valiliğe Yıldız Sarayı'ndan çekilen telgraf şu şekildedir:

"Hüdâvendigâr Vilâyeti'ne Gönderilen Şifre Telgrafnâmenin Sûretidir

Fehim Paşa'nın gençlik saikasıyla ba'zı ahvâlerinden dolayı Dersââdet'den Bursa'ya azîmeti taraf-ı eşref-i cenâb-ı pâdişâhîden tensib ve irâde buyurularak bugün âilesiyle berâber hareketi mukarrer olduğundan ikâmeti için İslâm mahallesinde ve fakat Kemâleddin'in ikâmetgâhından uzak cihette münâsib bir hâne isticâr u tedârik olunması ve bir şeyle iştigâl etmemesi ve marzî-i âli hilafında bulunmaması için taraf-ı vâlâlarından bizzat nezâret edilmesi şeref-sudûr buyurulan irâde-i seniyye-i cenâb-ı hilâfet-penâhi icâb-ı âlisindendir olbâbda / 2 Muharrem Sene 325 ve 2 Şubat Sene 322

Mukabele olunmuşdur

(...)

Abd-i Memlûkleri Tahsin" (BOA, Y.EE. , 5/60, H. 03.01.1325/M. 16.02.1907).

Bu iradenin çıktığı gün Fehim Paşa'nın gözdelik hayatı bitmiş ve çok uzun sürmeyecek olan sürgün hayatı başlamıştır.

Fehim Paşa'nın Bursa'da Zorunlu İkameti

İrade gereğince Bursa Valisi Tevfik Bey Fehim Paşa için Çekirge'de, Kemaleddin Efendi'nin evinin uzağında bir konak kiralar (Hürmen, 1993, s. 401-403). Aynı gün, Tevfik Bey'in ifadesiyle "Fehim Paşa ailesi ve herkesin bildiği atlas döşeli arabasıyla" Bursa'ya ulaşır. Mabeyn'den Bursa Valiliği'ne gönderilen ikinci bir telgrafta, Fehim Paşa'nın gençliğinden istifade ile yeniden şikâyete uğratmak için onu kandırmak isteyenler olabileceği, bu nedenle Paşa'nın kendi halinde yaşamasına dikkat edilmesi gerektiği; ayrıca tüm ihtiyaçlarının Hazine-i Hassa tarafından karşılanacağı, bu nedenle kimseden para istenmesine meydan verilmemesi yönünde emir gönderilir. Başkâtip Tahsin Paşa'nın iki gün sonra vilayete çektiği telgrafta Fehim Paşa'nın sürülmesine sebep olarak, bir Alman'dan Fehim Paşa adına para istenmesi ve bu meselenin büyüyerek Sefaret tarafından Almanya İmparatoru'na bildirilmesi gösterilmiştir:

"Hüdâvendigâr Vilâyet-i Âlfyesine

(...) Fehim Paşa'nın burada iken istihdâm eylediği adamlardan ba'zı eşhâsın Paşa'nın şu hâline sebep olmuş oldukları cihetle bunlardan yine oraya gelmek ve kendisini uygunsuzluğa sevk etmek isteyenler olur ise geldikleri anda tevkîf edilerek arz-ı ma'lûmâta müsaraât kılınması ve eşhâs-ı merkûmeden biri Fehim Paşa nâmına gelerek bir Alman'dan para istediği ve mûmâileyhin bunun üzerine seffire müracaât ve şikâyet edip sefâretçe de işin Berlin'e yazılmasından dolayı İmparator tarafından keyfiyetin arz-ı hâk-ı pâyi-i âli kılınması için sefârete ta'lîmât verildiği gibi Alman gazetelerinin dahî şimdî bundan bahsetmekte oldukları ma'lûm olup Fehim Paşa'nın oraya gönderilmesi ile birçok uygunsuzlukların önü alınmış ise de Fehim Paşa ol tarafda şâyet bir gûna uygunsuzlukda bulunacak olur ise hakkında evvelce vâki olan isnâdât u şikâyât avdet ve kesb-i şiddet edeceğinden buna aslâ ve kat'â meydan verilmemesi ve kendisinin evvelki gibi hareket etmeyip dâimâ dâire-i marzîyede bulunması (...) şeref-sudûr buyurulan irâde-i seniyye-i cenâb-ı hilâfet-penâhi icâb-ı âlisinden olmakla olbâbda / 4 Muharrem Sene 325 ve 4 Şubat Sene 322

Serkâtib-i Hazret-i Şehriyârî Hasan Tahsin" (Hürmen, 1993, s. 402-403).

Fehim Paşa'nın Bursa'ya gönderilmesi dolayısıyla bu şekilde ardı ardına emirler alan Vali Tevfik Bey hatıratında (1993), "Sultan Hamid'in Fehim Paşa'yı böyle benim başıma sarması hiç hoşuma gitmedi" (s. 401-403) diyerek memnuniyetsizliğini belirtmektedir. Bununla birlikte Fehim Paşa her ne kadar Bursa'ya gönderilse de, İstanbul'da kendisinden bir süre daha söz ettirmektedir. Nitekim Şubat 1907 sonlarında Matbuat-ı Dahiliye İdaresi müfettişlerinin Sirkeci'de bir karpostal dükkânında tespit ettikleri, üzerinde "Margarethe Fehim Pascha" yazılı karpostallara hükümet tarafından derhal el konulmuştur. Matbuat-ı Dahiliye Müdürü Ebulmukbil Kemal Bey'in hazırladığı bir rapora göre, söz konusu dükkânda ele geçirilen karpostalların satışı

yasaklanarak karpostalları hazırlayanların yakalanması için Zabtiye Nezareti'ne bilgi verilmiştir (BOA, *DH.MKT.* , 1149/88, H. 15.01.1325/M. 28.02.1907).

Bir yandan da İstanbul'da Fehim Paşa hakkında tahkikat icra edilmekte, Sadaret'ten Yıldız Sarayı'na Fehim Paşa'nın adının geçtiği olaylarla ilgili raporlar iletilmektedir. Fehim Paşa hakkında yapılan tahkikat neticesinde Sadaret tarafından Yıldız Sarayı'na sunulan raporlarda, Fehim Paşa'nın karıştığı şu olaylardan bahsedilir:

Fehim Paşa'nın adamları ve Galata polis komiserleri tarafından Galata'nın çeşitli yerlerinde üç kumarhane açılmış, bu kumarhanelerde meydana gelen kavgalarda tüfekçilerden biri öldürülürken, bir kişi de yaralanmıştır:

"(...) Kezâlik Fehim Paşa'nın adamları ve Galata polis komiserleri Galata'nın muhtelif mevki'lerinde üç kumarhâne küşâd etmiş olub hattâ bu yüzden (...) münâzaât neticesinde tûfengiyândan biri mecrûh ve diğeri maktûl olmuş ve buna dâir evrak dâire-i âidisinde mevcûd bulunmuşdur (...)" (BOA, *Y.A.HUS.* , 509/25, H. 08.01.1325/M. 21.02.1907).

Galata'da Fehim Paşa'ya bağlı memurlar hakkında resmî dairelere çok sayıda şikâyet ulaşılmış, ayrıca Sadaret'in Zabtiye Nezareti'ne yazdığı bir tezkere ile işten el çektirilen bir memurun Fehim Paşa'nın nüfuzuyla yeniden istihdam edildiği anlaşılmıştır:

"(...) Mûmâ-ileyh Şemsi Efendi'nin me'mûr olduğu Galata'da Fehim Paşa nâmına mücib-i şikâyet birçok ta'kîbâtta bulunulduğu mürâcaât-ı vâkıadan müstebân olmasına mebnî geçen üç yüz yirmi üç senesi Ramazânın on üçüncü günü târihli Zabtiye Nezâreti'ne yazılan tezkire-i çâkeri üzerine kendisi işden el çekdirilmiş iken Fehim Paşa'nın te'sir-i nüfûzuyla yeniden mevki-i mezkûrede istihdâm olunduğu anlaşılmış (...)" (BOA, *Y.A.HUS.* , 509/25, H. 08.01.1325/M. 21.02.1907).

Reşat Ekrem Koçu'nun tefrikalaşmış hikâyelerinde ve Ahmet Naci'nin "Fehim Paşa ile Margaret" adlı romanında⁵ geçen Fehim Paşa-Margaret aşkıdan sadaret raporlarında da bahsedilmektedir. Buna göre Fehim Paşa Margaret isimli tiyatro oyuncusu Alman (bazı kaynaklarda İngiliz) bir kızla 1905 yılında bir izdivaç yapmış; fakat bir müddet sonra Margaret'tan ayrılmasından dolayı Almanya Konsolosluk Mahkemesi'nde yargılanarak yüksek miktarda tazminat ödemek zorunda kalmıştır:

"(...) Müşârün-ileyhin 18 Mayıs Sene 905 târihinde Margaret isminde tiyatro oyuncularından bir Almanyalı kızla garîb bir sûretde izdivâc ettiği ve işbu izdivâca merkûm Süreyyâ'nın delâlet ettiği ve bir müddet sonra Margareta'yı bırakmış olmasından dolayı Almanya konsolosluk mahkemesinde muhâkemât cereyân ederek bir hayli tazmînât itâsına mecbûr kaldığı tahkîkât-ı vâkıadan müstebân olmuştur (...)" (BOA, *Y.A.HUS.* , 509/25, H. 08.01.1325/M. 21.02.1907).

Fehim Paşa bir Cuma günü selamlık töreninden sonra huzura kabul edilmiş olan Almanya Sefiri'ni sefarete dönüşünde Beyoğlu'na kadar takip etmiş ve bu sırada tehditkârî hareketlerde bulunarak sefiri taciz etmiştir:

"(...) Paşa'nın tecâvûzât-ı mütemâdiyesi neticesi olarak umûm yerli ve ecnebî sâkine-i memleket düçâr-ı havf ve haşyet oldukları gibi bu Cum'a günü (...)[huzura kabule] nâil olan Almanya Sefirinin Saray-ı Hümayûn-ı Mülûkâne'den sefârethâneye avdet ettiği sırada Paşa-yı müşârün-ileyhin kendisini Beyoğlu'na kadar ta'kîb etmesi ve bu sırada tehditkârâne bir vaz' ve cür'et göstermesi sefirin son derece inkiâdını mücib olmuş (...)" (BOA, *Y.A.HUS.* , 509/25, H. 08.01.1325/M. 21.02.1907).

Fehim Paşa'nın adamları tarafından Avusturya Sefâret tercümanının ve sefâret kavasının üzerlerinin aranması üzerine Avusturya Sefâreti'nden Hariciye Nezâreti'ne bir şikâyet tezkeresi verilmiştir:

"Fehim Paşa Hazretlerinin adamları tarafından [Avusturya] sefâret tercümanıya kavâsının üzerleri taharrî edilerek ve silâhçı Nikitih'in mağazası ablukaya alınarak oradan çıkanların dahî üzerleri aranmış ve mezkûr mağazanın civârında ve merkûmun taht-ı isticârında bulunan bir mahalle nakledilen eşyâ zabtolunmuş (...) ve [bu konuda] Avusturya Sefâreti'nden Hâriciye Nezâret-i Celîlesi'ne verilen tezkirenin tercümesi arz ve takdîm kılındı efendim (...)" (BOA, *Y.A.HUS.* , 509/25, H. 08.01.1325/M. 21.02.1907).

Hakkındaki şikâyetlerin Sadaret raporlarına yansıdığı sıralarda Fehim Paşa Bursa'da zorunlu ikametle İstanbul'daki eski azametli hayatından uzak bir hayat sürmektedir. Bursa'da,

⁵ Bkz. Ahmet Naci.(1330). Fehim Paşa ile Margaret. İstanbul: Meşrutiyet Kütüphanesi.

Fehim Paşa'nın zorunlu ikameti sırasında kendisine nezaret etme emri alan Bursa Valisi Tevfik Bey hatıratında Paşa'dan sık sık bahseder. Bu hatıratında Tevfik Bey, Fehim Paşa'nın Bursa'daki günlerinde kendisini sık sık ziyarete geldiğini ve Paşa'nın İstanbul günlerini yâd ettiklerini belirtir. O günlerde Vali Tevfik Bey'in önemli bir görevi Mabeyn ile Fehim Paşa arasındaki yazışmalara aracılık etmektir ve Vali Bey hatıratının birçok yerinde bu telgraf yazışmalarına atıfta bulunur. Bu yazışmalardan öğrendiğimize göre Fehim Paşa'nın İstanbul'daki en önemli faaliyetleri Veliâht Reşad Efendi'yi takip etmek, silah satan dükkânları kontrol altında tutmak, dinamit gibi patlayıcı maddeler ile evrak-ı muzırranın takibini yapmak ve kendisine ulaşan ihbarları değerlendirmek kabilinden işlerdir (Hürmen, 1993, s. 405-407). Yine Vali Tevfik Bey'in aktardığı, "Ferik Ahmed Fehim" imzalı Mabeyn'e gönderilen bir telgrafnameden öğrendiğimize göre, Fehim Paşa bu faaliyetleri sırasında yalnızca padişah'tan emir almakta, bu nedenle Sadrazamla dahi ters düşmektedir:

"(...) O esnalarda Sadrazam Paşa gerek bendenizi, gerek refakatimde bulunanları tevkîf ettirmeye de çalışıyordu. Bunun adîmü'l-îmkân olduğunu kendisine bildirdim. Müşârünileyhin adamlarına dedim ki: 'Beni Şevketmeab Efendimizden başka kimse tevkîf ettiremez. Şâyet Sadrazam Paşa cebir istimâli ile beni tevkîf ettirmeye kalkışsa, en evvel kendisini bitiririm.'. Hatta o aralık Reşad Efendi'yi ve bendegânını bir kat daha tarassud altına almıştım. İhlamur'un [Sokak] bayırda bulunan ikinci karakolu önünde ben Mabeyn'den geliyordum, o da araba ile Zincirli'ye çıkıyordu. Başımı arabadan çıkarıp hakâretâmiz gülmeye başladı. Ben de mukâbele ettim. Fakat nasıl olduğunu söylemeye teeddüb ederim. O zaman Müşârünileyhin bendegânı dışarı çıkamaz olmuşlardı. Hâsılı o günler ben Reşad Efendi'yi ve bendegânını güldürmedim.

İmza

Yâver-i Husûsi-i Hazret-i Şehriyâri

Abd-i Memlûkleri Ferik Ahmed Fehim" (Hürmen, 1993, s. 406-407).

Dönemin Hüdavendigâr Valisi Tevfik Bey hatıratında, Fehim Paşa'ya ait olduğunu belirttiği buna benzer çok sayıda telgraf yazışması paylaşılmıştır. Tevfik Bey'in paylaştıklarının dışında, arşivde de Fehim Paşa'ya ait ve çoğu tarihsiz maruzat örnekleri bulunmaktadır. Örneğin "Ferik Ahmed Fehim" adıyla imzalı tarihsiz bir Yıldız evrakından anlaşıldığına göre, Fehim Paşa Bursa'ya gönderildikten sonra Mabeyn'e müracaat etmiş, İstanbul'a gitmesine izin verilmesini padişaha af dileyen ifadelerle yazmıştır:

"Cenâb-ı Hakk zât-ı veliyy-i ni'met-i a'zamilerini her türlü tehlikeden ve kazâdan muhafaza buyursun âmin

Pâdişâhım artık bu hasret ve iştiyâk câna dayandı. Ben ölüncüye kadar zât-ı şâhânelerinizi görmeyecek miyim? Ben zât-ı şâhânelerinizi görmek isterim. Ben ne rütbe ne nişân ve ne de bir me'mûriyet isterim. Zât-ı şâhânelerinizi görmeliyim. Hâk-i pâ-y-i şâhânelerinize yüz sürmeliyim. Ertesi günü Bursa'ya avdet etmeliyim. Pâdişâhım, benim anam, babam, velinimetim, hâmim, sebep-i feyz ve saâdetim zât-ı şâhâneleridir. Zât-ı şâhânelerinizi görmek isterim. Almanya Sefâreti bunu da men' edemez ya. Vallâhi göreceğim ol dereceye geldi ki ta'rifî nâ-kâbil. Bursa'da sâye-i şâhânelerinizde pek rahatım lâkin hasretinize dayanamıyorum. Ertesi günü Bursa'ya gitmek üzere bir gün için abd-i memlûklarınızı İstanbul'a celb etmenizi Hâk-i pâ-y-i şâhânelerinizden istirhâm eylerim fermân

Yâver-i Husûsi-i Hazret-i Şehriyâri

Abd-i Memlûkleri Ferik Ahmed Fehim" (BOA, Y.EE. , 57/17, tarihsiz).

Fehim Paşa'nın bu acıklı ifadelerle dolu ve yalvarır tarzındaki maruzatına rağmen İstanbul'a gelmesinin uygun olmadığı kendisine bildirilecek (BOA, Y.A.HUS. , 515/28, H. 04.08.1325/M. 12.09.1907) ve Paşa, II. Meşrutiyet'in ilk günlerindeki ölümüne kadar Bursa'dan ayrılamayacaktır.

II. Meşrutiyet'in İlanı ve Fehim Paşa'nın Ölümü

Fehim Paşa Bursa'ya gönderildikten yaklaşık bir buçuk yıl sonra İstanbul'da Meşrutiyet ilan edilmiş ve Osmanlı İmparatorluğu Meşrutî idareye geçmiştir. Meşrutiyet'in ilanının ardından Meclis-i Vükela'nın 29 Temmuz 1908 tarihli kararnamesiyle hafiyelik faaliyetlerine son verilmiştir. Sultan II. Abdülhamid'in 31 Temmuz 1908'de konuyla ilgili iradesinin alınmasının ardından aynı kararname vilayetlere de telgrafla bildirilerek resmi olarak hafiyelik faaliyetleri yasaklanmıştır. Meşrutiyet'e giden süreçte Fehim Paşa'nın Bursa'daki son günleri Mabeyn'den gelen telgraflara cevap vermek, Vali Tevfik Bey ile hasbihâl etmek ve İstanbul'a bir şekilde tekrar ulaşmanın yollarını aramak gibi meşguliyetlerle geçmiştir. Hatta Vali Tevfik Bey hatıratında (1993) Meşrutiyet ilan edildikten sonra kapısını çalan ilk kişinin Fehim Paşa olduğunu ve Paşa'nın telaşlı bir halle, Meşrutiyet'in Osmanlı İmparatorluğu için bir felaket olduğunu belirttiğini ve geri alınmasına yönelik padişaha maruzat yazmasını rica ettiğini kaydetmektedir (s. 446-447). Fehim Paşa'nın burada, Meşrutiyet'in ilk günlerinde bir suikast tehlikesi de geçirdiği, fakat şüphelinin zamanında yakalanıp adliyeye teslim edilmesiyle Fehim Paşa'nın zarar görmediği Yıldız evrakında kayıtlıdır.⁶ Paşa her ne kadar Meşrutiyet'in ilk günlerindeki bu suikast planından kurtulsa da, birkaç gün sonra meydana gelecek olan olaydan kurtulamayacaktır. Fehim Paşa Bursa'dan çıkmanın yollarını aradığı bir sırada, Bursa Yenişehir'de, Eskişehir'e gitmek isterken arabasının etrafını çeviren kalabalık tarafından linç edilerek öldürülmüştür. Bu olayı Bursa Valisi Tevfik Bey hatıratının Meşrutiyet'in ilk günlerini kapsayan kısmında ayrıntılarıyla anlatır. Tevfik Bey, öldürülmeden önce Mudanya'da olan Fehim Paşa ile telgraf üzerinden görüştüğünü, kendisine “derhal Bursa'ya dönünüz” dediğini; fakat Fehim Paşa'nın Bursa'ya gelmek üzereyken arabasıyla Yenişehir istikametine sapmasından kısa bir süre sonra, Yenişehir girişinde halk tarafından parçalanarak öldürüldüğünü kaydeder (Hürmen, 1993, s. 453-454). Fehim Paşa'nın öldürülmesi dolayısıyla Bursa Fırkası Kumandanlığı'ndan 5 Ağustos 1908 günü çekilen telgraf, olayın nasıl gerçekleştiğini ortaya koymaktadır:

“Bursa Fırkası Kumandanlığı'ndan mevrûd 23 Temmuz Sene 324 târihli telgrafnâmenin sûretidir

21 Temmuz Sene 324 târihli telgrafnâme-i âcizleriyle arz edilen Ferik Fehim Paşa'nın Yenişehir'den Eskişehir'e gitmek üzere bulunduğu otelden arabasına bineceği sırada etrafına toplanan birtakım gafir tarafından darb neticesi olarak vefât ettiği bu gece Hüdâvendigâr Vilâyeti'ne vârid olan telgrafnâmeye atfen arz olunur” (BOA, *Y.MTV.*, 312/221, H. 08.07.1326/M. 06.08.1908).

Hayatı bu şekilde linçle son bulan Fehim Paşa hakkında çoğu II. Meşrutiyet dönemine ait ve Paşa'nın ölümünden sonra kayda geçmiş tarihî tanıklıkların pek olumlu değerlendirmelerde bulunmadıklarını eklemek gerekmektedir. Mesela II. Abdülhamid'in en yakınındaki görevlilerden biri olan Başkâtip Tahsin Paşa, Fehim Paşa'dan “Baş Jurnalci” adıyla bahseder. Tahsin Paşa'ya göre (2007) “Fehim Paşa Saray dâhilinde hiç nüfuzu olmayan bir adamdan başka bir şey değildi; o kadar kuvvetli tanınmış olmasına rağmen huzur-ı hümâyuna hiç girmemişti.” (s. 84). Tahsin Paşa'nın bu ifadeleri, Fehim Paşa hakkında tanıklıklarda yer alan en hafif değerlendirmedir ve daha ağır ifadeler içeren kayıtlar da mevcuttur. Örneğin II. Meşrutiyet döneminde yayımlanan ve devr-i sâbîğın hafiyelik sisteminin eleştirildiği “Mebusan'a Takdim Olunan Hafiyelerin Listesi” adlı risale, Fehim Paşa'dan da bahseder. Risalede Fehim Paşa hakkında şu ifadeler kayıtlıdır: “Fehim Paşa (...) çiftlik ittihaz ettiği mahalli beklemek üzere birçok çoban köpekleri getirtir, bunları talim etmek ve çiftliğe tecavüz edenleri parlatmak için şehirden sokak köpeklerini toplatır, bunları ileri sürerek acemi köpekleri parlatır ve kendi de gülerken bu manzarayı temâşâ ederdi.”⁷ Bunların dışında Osman Nuri ve Süleyman Kâni İrtem gibi dönemin diğer tanıkları da, II. Meşrutiyet ve sonrasında yayımlanan eser ve tefrikalarında

⁶ “Adliye Nezâret-i Celîlesi Cenâb-ı Âlisine

*Bursa'da mukîm yâverân-ı hazret-i şehriyâriden Fehim Paşa hazretlerine sû-i kastda bulunmak üzere Çorlu'dan gelmiş ve hakkında ta'kîbât-ı kânûniye icrâsı zımında cihet-i adliye tevdi' edilmiş olan Osmân bin Numân'ın adem-i mes'ûliyetine karar verildiği misülli ba'zı ifâdeye dâir istifsâr-ı ma'lûmeyi hâvî Hüdâvendigâr Vilâyeti'nden gelen 15 Temmuz Sene 324 târihli telgrafnâme leffen (...) irsâl kılınmış olmakla (...)”; BOA, *Y.EE.*, 5/60, H. 15.05.1324/M. 28.07.1908.*

⁷ Bkz. Mebusan'a Takdim Olunan Hafiyelerin Listesi Yahut İstanbul'da Kimler Hafiyelik Etmiş. (1326). İstanbul.

Fehim Paşa'yı “ecnebilere tazyik eden”, “haraç kesen” ve “jurnalci” gibi ifadelerle anarlar.⁸ II. Meşrutiyet devrinde, imparatorluğun resmî kayıtlarında dahi Fehim Paşa ve mensuplarıyla ilgili “Hafîye Fehim Paşa” ve “Fehim Paşa'nın adamlarından eşirradan (...)” gibi ifadelerle sıklıkla rastlamak mümkündür.⁹

Sonuç

II. Abdülhamid döneminde yaver-i hususi, ferik ve Serhafiye gibi unvanlarla görev alan Fehim Paşa, bir devlet görevlisi sıfatından çok, yaşantısı, karakteri ve karıştığı olaylarla adından söz ettirmiştir. Aslında bir devlet adamı, bir asker ve aynı zamanda bir istihbaratçı olan Fehim Paşa, II. Meşrutiyet dönemi ve sonrasında birçok esere de konu olmuş; ayrıca Osmanlı'da kabadayı tiplemesinin başını çeken figürlerden biri haline gelmiştir. Nitekim Fehim Paşa hakkında yazılan tiyatro eserleri de dâhil birçok eser, onun daha çok kabadayılığa çalan karakterini ön plana çıkarmakta ve pek de olumlu olmayan efsanevi bir profil çizmektedir.

İstanbul'da, bilhassa Beyoğlu çevresinde II. Abdülhamid döneminin son devresine damga vuran ve gerçekten de o dönem içinde çekinilen bir kişi olan Fehim Paşa hakkında, Yıldız Sarayı'na özellikle Almanya, İngiltere, Avusturya ve İtalya Sefaretlerinden çok sayıda şikâyet iletilmiştir. Nihayet bu şikâyetlerden biri dolayısıyla, Almanya'ya ait bir gemi meselesi nedeniyle ve Alman Sefareti'nin girişimleriyle II. Abdülhamid tarafından 1907 Şubat'ında Bursa'ya zorunlu ikamete gönderilmiştir. II. Meşrutiyet ilan edildiğinde Bursa'da bulunan Fehim Paşa, Mudanya'da yakalanıp daha sonra idam edilen meslektaşısı eski Serhafiye Kabasakal Mehmed Paşa ile benzer bir kaderi paylaşacaktır. Fakat Bursa'da linç edilmek suretiyle öldürülen Fehim Paşa'nın ölümü muhakemesiz, ani ve beklenmedik bir şekilde gerçekleşmiştir. Fehim Paşa'nın ölümünün ardından, -diğer birçok “devr-i sâbık” ileri gelenleri gibi- Paşa'ya bağlı hafiyelerin peşine düşülmüş, bunlardan ele geçirilenler idam da dâhil olmak üzere çeşitli cezalara çarptırılmışlardır. Fehim Paşa'dan geriye kalan Nişantaşı'ndaki meşhur konağı Şehremanetine intikal ettirilmiş; Paşa'nın terekesinden çıkan ve Sultan Abdülmecid'e ait olduğu tespit edilen murassa bir kılıç da Beytülmal Kassamlığı'na tevdi edilmiştir. 1984 yılında vefat eden Ressam Eşref Üren (1897-1984) Fehim Paşa'nın çocuklarından biridir.

⁸ Bkz. Osman Nuri. (1327). Abdülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı, Hayat-ı Siyâsiye ve Husûsiyesi. İstanbul: Kitabhâne-i İslâm ve Askerî; İrtem. S. K. (1999). Abdülhamid Devrinde Hafiyelik ve Sansür. İstanbul: Temel.

⁹ Örneğin bkz. BOA, *DH.ŞFR.*, 405/63, R. 22.07.1324/M. 05.10.1908.

Kaynakça**Arşiv Belgeleri**

BEO. (Bâbiâli Evrak Odası Evrakı): 2986/223880.

DH.MKT. (Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi Evrakı): 1149/88; 2831/92.

DH.ŞFR. (Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi Evrakı): 405/63.

İ.TAL. (İrade Taltifat): 291/58.

Y.A.HUS. (Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı): 483/76; 508/136; 509/25; 515/28.

Y.EE. (Yıldız Esas Evrakı): 5/60; 57/17.

Y.MTV. (Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı): 312/221.

Y.PRK.TKM. (Yıldız Perakende Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği Evrakı): 47/51.

ZB. (Zabtiye Nezareti Evrakı): 389/113.

Diğer Eserler

Ahmet Naci. (1330). Fehim Paşa ile Margaret. İstanbul: Meşrutiyet Kütüphanesi.

Alus, S. M. (1950, 13 Kasım). Feneryolunda Eski Fuat Paşa Bahçesinden İlhamlar. Akşam Gazetesi.

Demiray, S.(2002). Kayıp İsimler Sözlüğü. İstanbul: Epsilon.

Georgeon, F. (2012). Sultan Abdülhamid. Ali Berktaş (Çev.). İstanbul: İletişim.

Hürmen, F. R. (1993). Mehmet Tevfik Bey'in (Biren) II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları, İstanbul: Arma.

İrtem, S. K. (1999). Abdülhamid Devrinde Hafiyelik ve Sansür. Osman Selim Kocahanoğlu (Haz.). İstanbul: Temel.

Kuran, E. (1964). Fehim Pasha. Encyclopedia of Islam. Leiden.

Mebusan'a Takdim Olunan Hafiyelerin Listesi Yahut İstanbul'da Kimler Hafiyelik Etmiş. (1326). İstanbul.

Osman Nuri. (1327). Abdülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı, Hayat-ı Siyâsiye ve Husûsiyesi. İstanbul: Kitabhâne-i İslâm ve Askerî.

Sertoğlu, M. (1992). İstanbul Sohbetleri. İstanbul: Bedir.

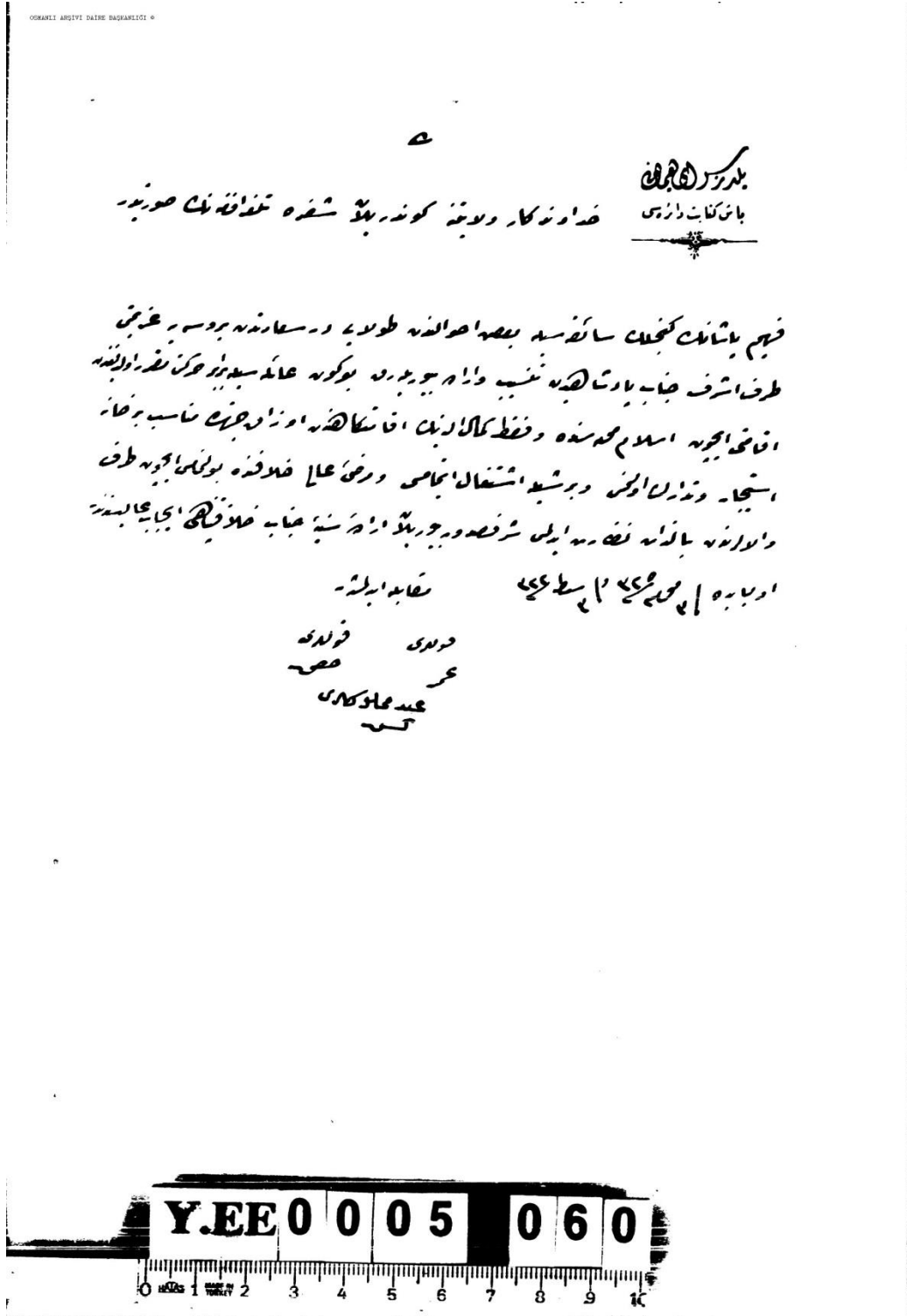
Şakir, Z. (1943). Yarım Asır Evvel Bizi İdare Edenler. İstanbul: Anadolu Türk Kitap Deposu.

Tahsin Paşa (2007). Sultan Abdülhamid ve Yıldız Hatıraları. İstanbul: Boğaziçi.

Ekler**Ek-1**

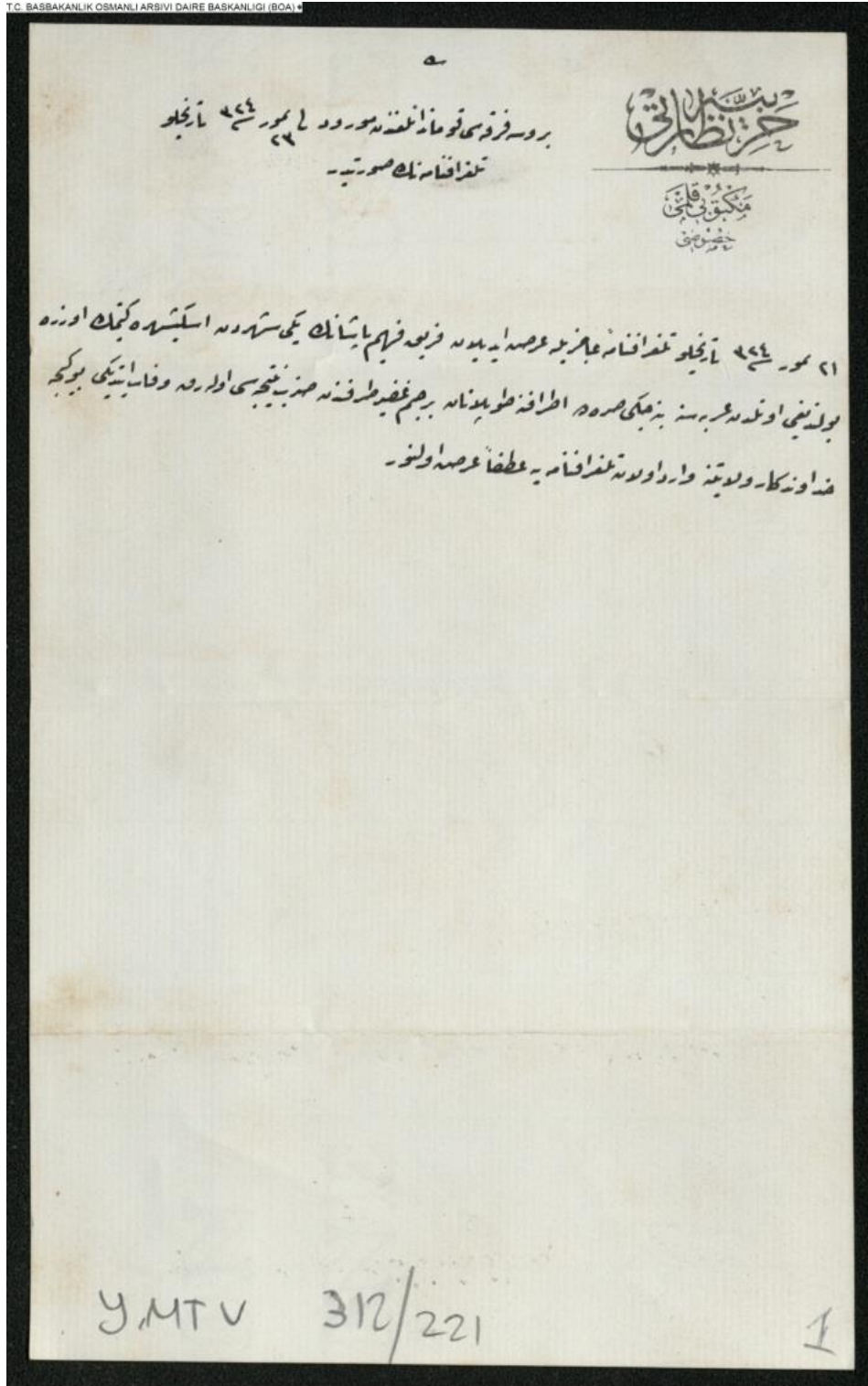
Fehim Paşa'nın çocukları ile bir fotoğrafı.

Ek-2

Fehim Paşa'nın "gençlik sâikasıyla ba'zı ahvâlinde dolayı" Bursa'ya zorunlu ikamete gönderildiğini Hüdavendigar Vilayeti'ne bildiren telgraf sureti.

Ek-3

Y.MTV.00312.00221.001

Fehim Paşa'nın ölüm haberini Yıldız Sarayı'na bildiren telgrafname.

Ek-4

جنابہ صہ ذات ولی نعمت اعظم برین لہور۔ لونیہ کدہ و نہ قرضادہ محافظہ جوبہ سورہ
آیہ
یا رسول اللہ آرنہ بوجہ صحت دانسیا نہ جناب طبیبندی بہ اولیغہ بقدر ذات شہانہ ازبکزی کورہ
بہ جہانگرم بہ ذات صہ ازبکزی کورہ یک استرم بہ ہم نینہ نشاندہ و نہ دہ بر ما موہینہ استرم ذات صہ
ازبکزی کورہ ملی کم خاکیا صہ ازبکزی کورہ بوز سورہ ملی کم ابرنی کونی بر دم بہ عودنا بہ ملی کم یا رسول اللہ صہ
انہم یا یلم ولی نعمت ہم سبب فیضی و سعادہ ہم ذات صہ ازبکزی کورہ ذات صہ ازبکزی کورہ استرم
الطیبا سفای بونہ و ہم ایہ و نیز یا والدہ صہ کورہ حکم اولہ بہ کدہ یکی فیضی بانایل بر دم دہ
سایہ ازبکزی کورہ یک استرم لکہ ہرگز نہ طابنا ہویم ابرنی کونی بر دم بہ طابنا کہ یک استرم اوزرہ
بر کورہ ایچودہ عہ ملوک ازبکزی استنا ہویم جلسہ ایچبکزی خاکیا صہ ازبکزی کورہ استرم ابرم زمانہ
بہ باہری
بارہ خصوصاً حضرت
عہ ملوک ازبکزی
فہیم

Fehim Paşa'nın bir günlüğüne İstanbul'a gitmesine müsaade edilmesi için Bursa'dan Mabeyn'e gönderdiği maruzat sureti.